

O'qituvchi nutqining to'g'riligi ravonligi aniqligi va ta'sirchanligini oshirish

Andijon davlat prdagogika instituti
Pedagogika va pisixologiya fakulteti o'qtuvchisi

Maxamatova Ma'muraxon Jalilovna

Pedagogika va pisixologiya fakulteti
Pedagogika yo'nalishi 301-guruh talabasi

Mo'minova Sevinch Madamin qizi.

Annotasiya: Mazkur maqolada o'qituvchi nutqining ta'lim jarayonidagi o'rni hamda uning to'g'riligini, ravonligini, aniqligi va ta'sirchanligini oshirish yo'llari yoritilgan. Nutq madaniyati o'qituvchining kasbiy mahoratining ajralmas qismi ekani ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada grammatik to'g'rilik, ifoda aniqligi, mantiqiylik va hissiy ta'sirchanlik kabi jihatlar orqali samarali nutq shakllantirishning ahamiyati ko'rsatib o'tiladi. O'qituvchining nutq madaniyatini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ham berilgan. Maqola o'qituvchilar, talabalar va pedagogika sohasi bilan shug'ullanuvchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: o'qituvchi nutqi, nutq madaniyati, grammatik to'g'rilik, ravon nutq, aniqlik, ta'sirchanlik, pedagogik mahorat, og'zaki nutq, ta'lim sifati, nutq vositalari.

Nutqning tozaligi deganda unda til elementlarining ishlatilishida adabiy til me'yorlariga amal qilish-qilmaslik tushuniladi. Yaxshi, namunaviy nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda shakllangan bo'lishi, turli g'ayriadabiy va g'ayriaxloqiy til elementlaridan xoli bo'lishi kerak. Bu masalaning til jihatida bo'lib, nutqiy tozalikning tildan ashqari paralingvistik jihatlari ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Chunki u boy ma'naviy-axloqiy qadriyat-larga ega bo'lgan va bugun mustaqillik davrida yashab, dunyo hamjamiyati bilan teng mavqyeda muloqotda bo'layotgan o'zbek xalqining madaniy darajasiga mos bo'lishi lozim. «Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta'sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalari-ning talaffuzi, urg'usi.

2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalar.

3. Jargonlar.
4. Vulgarizmlar.
5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» soʻzlar.
6. Kanselyarizmlar»

Nutqimizning toza boʻlishiga xalaqit berayotgan ling-vistik elementlar, asosan, dialektizmlar va varvarizm-lardir. Toʻgʻri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz boʻlmaydi. Chunki badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar maʼlum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning maʼlum gʻoyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin. Dialektal soʻzlarning badiiy adabiyotda oʻrni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq boʻlib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Shuning uchun ham dialektizmlar va adabiy til meʼyori doirasida meʼorni belgilash tilimizdagi masʼuliyatli masalalardan biri sanaladi.

Ijtimoiy muhitning tildan foydalanish jarayoniga taʼsir koʻrsatishi tabiiy bir holdir. Kishilar nutqlarida oʻzlari bilib-bilmay yoki eʼtiborsizlik oqibatida boshqa til elementlaridan ham foydalanadilar. Boshqa millat vakillari bilan birgalikda yashash, mehnat qilish, taʼlim olish, xullas, muomala jarayonida ana shu hol yuz beradi. Boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish ulardan nutqda zaruriyatga koʻra foydalanish salbiy hodisa emas. Ammo bunday soʻzlar orasida varvarizm deb ataluvchi shunday bir qatlam mavjudki, ularni nutqda qoʻllash-qoʻllamaslik masalasiga adabiy til meʼyorlari nuqtai nazaridan munosabat bildirish lozim. Varvarizm sifatida qaraladigan nu, tak, vot, sovsem, voobshche, tolko, tolko tak, yestestvenno, obyazatelno, konechno, uje, pochti, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem boleye, dokument, oformit qilmoq, organizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razresheniye olmoq, podpis qoʻymoq, bo, akun, soni kabi soʻz va birikmalarning oʻzbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud. Buning ustiga ular adabiy tilimizga kirgan emas. Demak, bu soʻzlar oʻzbek tili uchun meʼyor emas. Ammo biz ularni, ijtimoiy muhit taʼsiridan boʻlsa kerak, albatta, farqiga bormasdan ishlataveramiz, nutqimizni nazorat qilmaymiz. Shu tarzda leksik meʼyor ham, nutq ham buziladi. Shuning uchun ham tilda varvarizmlarning ishlatilishini ijobiy hodisa sifatida emas, balki meʼyorning buzilishi deb qarash va ularni nutqda qoʻllamaslik lozim. Tildagi kanselyarizm deb ataladigan rasmiy-idoraviy uslubga xos boʻlgan soʻzlar ham nutqning tozaligiga hamisha xavf solib turadi. Ular rasmiy uslubda fikrni ixcham va mantiqiy ifodalashga juda qulay. Ilmiy uslubda ham tayyor jumlar, shablon iboralardan foydalaniladi. Ammo bunday soʻz va iboralarni soʻzlashuv va badiiy nutq uslubida ishlatish. Nutq soʻzlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning

tashqi ko`rinishi bo`lib, u faqatgina tilga bog`liq hodisa sanalmasdan, u ham ruhiy, ham estetik hodisadir. Shuning uchun unga namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonga ko`zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo`lgan muddaoning to`liq borib yetishi, ularga ma`lum ta`sir o`tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo`yiladi. Bu talablar grammatik jihat-dan nutqning to`g`ri bo`lishini, so`zlar ko`zlangan ma`noni aniq aks ettirishini, chiroyli, yorqin va ta`sirchan bo`li-shini taqozo qiladiki, ular nutqning asosiy xususiyat-lari sifatida qaraladi. Nutq haqidagi ta`limot ortolo-giya ana shu sifatlarni o`rganish bilan shug`ullanadi. Qadimgi davrlarda ham nutqning bu jihatlariga alohida e`tibor berib kelishgan. Masalan, rimliklar namunaviy nutqning sifatlarini o`zida aks ettiruvchi qoidalar ishlab chiqishgan. Mashhur notiq Siseron fikricha, aniqlik va tozalik nutq uchun shunchalik zarurki, ularni asoslab o`tirishning ham hojati yo`q. Ammo notiq tinglovchilarni o`ziga jalb qilishi uchun bu sifatlari hali yetarli emas. Buning uchun nutq jozibador bo`lishi ham kerak. Notiq Dionis Galikarnas esa nutqda maqsadga muvofiqlikni muhim deb hisoblagan. XII-XIII asr O`rta Osiyo ma`naviyatining yirik vakili hisoblangan Mavlono Husayn Voiz Koshifiy ham «Futuvvatnomai sultoniy» asarining «Tariqat ahlining odobi» deb nomlangan beshinchi bobida nutqning bu fazilatlarini haqida muhim tezislarni ilgari surgan. Xullas, ma`naviyati va madaniyati shakllangan xalqlar uchun notiqlik san`ati inson faoliyatida muhim omillardan sanalgan hamda asosiy e`tiborni nutqning yaxshi bo`lishiga qaratgan o`z nazariyotchilari ham bo`lishgan. Agar nutq ma`lum vaziyat va shart -sharoitlarda amalga oshirilishini nazarga olinsa, bunda joy, vaqt, mavzu va muloqot jarayonining maqsadi kabi omillar katta ahamiyatga ega bo`ladi. Aytilganlarni qisqacha umumlashti-radigan bo`lsak, nutqning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni belgilash lozim bo`ladi: to`g`rilik, aniqlik, mantiqiylik, ta`sirchanlik, obrazlilik, tushunarlilik va maqsadga muvofiqlik. Quyida ular haqida qisqacha ma`lumotlar beriladi.

Nutqning to`g`riligi

Nutqning to`g`ri bo`lishi uning bosh kommunikativ xususiyati hisoblanadi. Nutqning to`g`ri tuzilgan bo`lishi tomonlarning so`zlovchi va tinglovchining, yozuvchi va o`quvchining bir-birlarini tez va oson tushunishlarini ta`minlaydi. Agar nutq to`g`ri bo`lmasa, u aniq ham, maqsadga muvofiq ham, mantiqiy ham bo`lmaydi. To`g`rilik deganda, -deb yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma`lum paytda qabul qilingan me`yorining qat`iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, orfografik, lug`at va grammatik me`yorlarini egallashni tushunish lozim bo`ladi. Demak, nutqning to`g`ri bo`lishi dastlab uning

adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi bo'lib hisoblanadi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi asosan ikki me'yorga urg'u va grammatik me'yorga amal qilishni taqozo qiladi. So'zlardagi ayrim bo'g'inlarning zarb bilan talaffuz qilinishi, ya'ni ularga urg'uning tushishi hamma tillarda ham bir xil xususiyatga ega emas. O'zbek tilida shunday hodisa kuzatiladi. Masalan, olma so'zini olaylik. Bu so'zni alohida, urg'usiz olib qaraganda uning qanday ma'no anglatayotganini bilish qiyin bo'ladi. Urg'u esa undagi ma'noning reallashuviga ko'maklashadi, ya'ni o'lma tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda harakat, olma* tarzida oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi.

Xulosa: Tildagi kanselyarizm deb ataladigan rasmiy-idoraviy uslubga xos bo'lgan so'zlar ham nutqning tozaligiga hamisha xavf solib turadi. Ular rasmiy uslubda fikrni ixcham va mantiqiy ifodalashga juda qulay. Ilmiy uslubda ham tayyor jumlar, shablon iboralardan foydalaniladi. Ammo bunday so'z va iboralarni so'zlashuv va badiiy nutq uslubida ishlatish matnga putur yetkazishdan boshqa narsa emas. Bunga A.Qahhorning «Nutq» hikoyasi qahramonining tabiiylik va samimiyatdan xoli bo'lgan hamda shu yo'l bilan g'oyatda kuchli badiiy obrazni yuzaga keltirgan nutqi misol bo'la oladi. Parcha keltiramiz: O'rtoq rafiqam! Ijzat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunalik bajarib kelayotganimizga bir yil to'lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga! E'tibor beraylik: suhbatda o'nlab yoki yuzlab kishi emas, ikki kishi er va xotin ishtirok etayapti. Avval xotin bu gaplarni hazil deb o'ylaydi, «qiyqirib chapak chaladi». Ammo notiq jiddiy qiyofada so'zida davom etadi. Birinchidan, ikkinchidan deb oilada bir yil davomida yuz bergan yutuq-kamchiliklarni rasmiy ravishda sanab o'tadi va nutqni quyidagicha yakunlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017.
2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik maxorat. –T.: Cho'lpon, 2005.
3. Isaev I.F. Professionalno-pedagogicheskaya kultura prepodavatelya: Uchebnoe posobie dlya vuzov / I. F. Isaev. – M.: Akademiya, 2002.
4. Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, Curriculum and Culture. – Routledge, USA, 2012.
5. A. Zunnunov va boshqalar. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent «O'qituvchi».
6. A.G'ulomov. ona tili o'qitish prinsiplari va metodlari. Toshkent. «O'qituvchi»,